
Dr IVANA DOBRIVOJEVIĆ, naučni saradnik
Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11
ivanadobrivojevic@hotmail.com

UDK 316.356.2(497.1)"1945/1974"
316.662-055.2(497.1)"1945/1974"

originalan naučni rad
primljeno: 14. februar 2016.
prihvaćeno: 6. april 2016.

PLANIRANJE PORODICE U JUGOSLAVIJI 1945–1974.*

APSTRAKT: Rad razmatra transformaciju porodičnih odnosa i emancipaciju žena u socijalizmu, kao i probleme i protivrečnosti koji su tu emancipaciju pratili. Posebna pažnja je posvećena rušenju starih patrijarhalnih normi, oslobađanju seksualnosti, kontroli rađanja i naporima države da postepenom liberalizacijom abortusa, a zatim i edukacijom o neophodnosti korišćenja kontracepcije, stane na put ilegalnim pobačajima, smanji broj smrtnih ishoda i favorizuje željeno roditeljstvo.

KLJUČNE REČI: abortus, kontracepcija, seksualnost, porodica, emancipacija, Jugoslavija, Partija

Modernizacijski procesi, započeti odmah po oslobođenju, u mnogome su unapredili položaj žena u Jugoslaviji. Ustavom iz 1946. žene su dobile sva građanska i politička prava i bile formalno izjednačene sa muškarcima.¹ U bračnim odnosima žena je, sa pravne tačke gledišta, prestala da bude počinjena mužu, supružnicima su garantovana ista prava i obaveze u odnosu na decu, a razvod je liberalizovan. Žene su izjednačene i u naslednom pravu,² obrazovanje je postalo dostupnije, a ekonomska i socijalna

* Rad je deo projekta *Srpsko društvo u jugoslovenskoj državi u 20. veku: između demokratije i diktature (177016)* koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

¹ Član 23 Ustava iz 1946. proklamovao je da „svi građani, bez razlike pola, narodnosti, rade, veroispovesti, stupnja obrazovanja i mesta stanovanja, koji su navršili 18. godina starosti, imaju pravo da biraju i budu birani u sve organe državne vlasti“. Član 24 je garantovao ravnopravnost žena sa muškarcima „u svim oblastima državnog, privrednog i društvenopolitičkog života“; *Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, Službeni list FNRJ, br. 10, 1. 2. 1946.

² Вера Гудац-Додић, „Жена у социјализму: сфере приватности“, у: *Приватни животи код Срба у 20. веку*, уредник Милан Ристовић (Београд: Слио, 2007), 170–171.

mobilitnost veća. Ubrzana industrijalizacija i urbanizacija uticali su i na menjanje porodičnih odnosa, do pola ih transformišući. Patrijarhalna shvaćanja i obrasci ponašanja, čvrsto ukorenjeni naročito u seoskim sredinama, teško su se menjali, pa je proklamovana jednakost polova sporo nalazila uporište u socijalističkoj stvarnosti. Tradicionalne polne uloge opstajale su godinama. Broj žena na rukovodećim mestima je bio zanemarljiv,³ a muževi su često sa neodobravanjem gledali na bilo kakav vid društvenog angažovanja svojih supruga. Neki su ga i direktno onemogućavali, iako u principu „nisu imali ništa protiv ravnopravnosti i društvene aktivnosti žena“.⁴ U ruralnim oblastima, a naročito u Bosni, Crnoj Gori, južnoj Srbiji, Sandžaku i na Kosovu, obrazovanje je smatrano nevažnim jer se verovalo da žena treba da „vodi kuću i pazi muža i decu, a što manje zna, utoliko je bolja domaćica“.⁵ Iako je broj nepismenih žena, posebno onih uzrasta između 10–19 godina osetno smanjen, i polovinom 60-ih deo devojčica nije bio obuhvaćen redovnim školovanjem ili je napuštao školu pre završetka osmog razreda.⁶ Da se radilo o pojavi zabrinjavajućih razmera, a ne o izolovanim slučajevima, svedočila i statistika – tokom 1961–1962. čak 348.00 devojčica nije pohađalo osnovnu školu.⁷

Ni kontinuiran porast broja zaposlenih žena, sve do polovine 60-ih godina,⁸ nije bitnije uticao na promenu shvaćanja da žene predstavljaju manje produktivnu radnu snagu. Broj nezaposlenih žena bio je proporcionalno veći,⁹ radnice su nerado slane na kurseve za stručno usavršavanje,¹⁰ a preduzeća su oklevala da stipendiraju studentkinje jer se verovalo „da je to nesigurna investicija“ s obzirom na to da „uvek može da dodje do udaje i deteta, a to znači napuštanje radnog odnosa“.¹¹ Pri otpuštanju prve na udaru bile su žene, budući da je shvaćanje da „nezaposlenost žena ne predstavlja društveni problem ako je muž ili neki drugi član porodice može izdržavati“

³ Arhiv Jugoslavije (AJ), fond SSRNJ, 142/II-625, Zaposlenost, zapošljavanje, školovanje i stručno obrazovanje žena.

⁴ AJ, fond SSOJ, 114-69, Informacije o društvenoj aktivnosti ženske omladine.

⁵ AJ, 114-97, Neka zapažanja o selima sreza Priština i Vranje.

⁶ AJ, 114-71, Obrazovanje, stručno osposobljavanje i vaspitanje omladine; AJ, 114-100, Školovanje, zapošljavanje i društvena aktivnost ženske omladine; AJ, 114-123, Teza za savetovanje o problemima školovanja, zapošljavanja i društvenog položaja ženske omladine.

⁷ AJ, 114-123, Informacija. Savetovanje o školovanju, zapošljavanju i društvenoj aktivnosti ženske omladine.

⁸ Udeo žena u ukupnom broju zaposlenih 1968. godine iznosio je 30,3%; AJ, 142/2-625; Zaposlenost, zapošljavanje, školovanje i stručno obrazovanje žena.

⁹ AJ, 114-377, Prva republička konferencija Saveza omladine Srbije. Zadaci Saveza omladine na političko-idejnom vaspitavanju mladih, april 1964.

¹⁰ AJ, 114-345, Stenografski zapisnik sa VI kongresa NO Hrvatske. Izlaganje Dragice Trbojević.

¹¹ AJ, 114-123, Problemi žena u radnom odnosu.

opstajalo i krajem 60-ih godina. Partijski izveštaji svedoče da se dešavalo da preduzeća, ne bi li se na brzinu rešila viška radne snage, otpuste sve udate žene, „bez obzira na njihove stručne i radne kvalitete“.¹² Pa ipak, načela rodne ravnopravnosti su, naročito do početka 60-ih godina, mnogo više važila u poslovnoj nego u emotivnoj sferi. Uprave preduzeća i sindikati nisu imali mnogo sluha za neudate majke, već su ih isterivali sa posla. Ipak, na sednici Gradskog komiteta Beograda moglo se čuti da sredina i partija optužuju trudne devojke za „nizak moral“, dok nema diskusija „o veoma niskom moralu drugova iz radničke sredine, koji su vinovnici za takve situacije“.¹³

Masovne migracije ka gradovima, ekonomsko osamostaljivanje mladih i samostalan život bez stroge kontrole, izraženi posebno u seoskim sredinama, pogodovali su otvorenijem iskazivanju emocija i oslobađanju seksualnosti. Zahvaljujući popularnoj kulturi, ljubav je postajala ideal kome se težilo. Iako senzualnost Silvane Mangano u filmu Đuzepe de Santisa *Gorki pirinač* (1949) ili Brižit Bardo u filmu *I bog stvori ženu* (1956) nije imala mnogo veze sa svakodnevicom i položajem u društvu većine žena u Zapadnoj Evropi, a naročito u Jugoslaviji, novostvoreni ideal ženske privlačnosti i glorifikovanje ljubavi, a ne samo braka,¹⁴ lagano su utirali put promeni percepcije o vanbračnom seksu. Partija je prvih godina po oslobođenju gledala sa nepoverenjem i nelagodnom na slobodnije ponašanje mladih koji su optuživani da „lakomisleno“ ulaze u ljubavne veze.¹⁵ Sve do kraja pedesetih, milicija je imala ovlašćenja da privodi parove koji su se ljubili na javnom mestu ili pak da kažnjava devojke obučene u slobodnije kupače kostime. Šezdesetih godina je, kako navodi Predrag Marković, došlo do potpunog „raskida sa tradicionalnim seksualnim moralom“.¹⁶ Iako su kritike na račun „nemorala“ kod mladih prilično utihnule, tu i tamo provejavali su i kritični tonovi. *Politika* je u tekstu „Mladi od površnog do ozbiljnog“ objavljenom marta 1965, navodila da se „problem odnosa između mladića i devojaka svodi na jednostavno zadovoljavanje polnog nagona“. „To dolazi do izražaja kod ne malog broja mladića... Pitani za koji bi se od tri tipa devojke opredelili: prvi tip – lepa, slabija kao čovek, ne dozvoljava zadovoljenje polnog nagona, drugi – znatno manje lepa, dobrog karaktera, takođe ne prihvata polni život pre braka, treći tip – nije lepa, slabijeg karaktera, ali širokih pogleda na život... Skoro polovina ovih sa kojima je vođen ovaj razgovor

¹² AJ, 142/II-625, Zaposlenost, zapošljavanje, školovanje i stručno obrazovanje žena.

¹³ Ivana Dobrivojević, *Selo i grad. Transformacija agrarnog društva Srbije 1945–1955* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2013), 429.

¹⁴ Dagmar Herzog, *Sexuality in Europe. A Twentieth – Century History* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011), 107.

¹⁵ AJ, 114-76, Moralno vaspitanje omladine.

¹⁶ Предраг Марковић, „Сексуалност између приватног и јавног у 20. веку“, у: *Приватни животи код Срба у 20. веку*, 125.

najpre se opredelila na ovu treću mogućnost“. Za ovakav odnos mladih prema vezama optuživani su „konfekcijska kultura neodgovorno uvezena“ i „šund tvorevine koje žive u našem društvu“. ¹⁷ Iako su se slične diskusije mogle čuti na raznim savetovanjima i konferencijama, ¹⁸ Partija, posebno od 60-ih godina, nije gajila nekakav puritanski stav prema odnosu polova i vanbračnom seksu. Zalaganje za uvođenje seksualnog vaspitanja u škole i liberalan odnos prema kontracepciji, koja je 50-ih bila tabu i u mnogim zapadnoevropskim državama, ¹⁹ potvrđuje da je „osnovno jezgro partijskih stavova o odnosima između polova preneto.... iz liberalne doktrine pionirskog doba radničkog pokreta“. ²⁰

Iako se jugoslovenska seksualna revolucija podudarila sa evropskom, ²¹ uslovi u kojima se odvijala bili su prilično različiti. „Ima sela“ čulo se na jednom savetovanju, „u kojima nema više ni jednog mladića. Kakva je sudbina onda ovih djevojaka koje su ostale u svojim porodicama bez izgleda na samostalnu egzistenciju, udaju... Djevojka se odlučuje na dolazak u grad jer smatra da će u njemu bar ublažiti ove teškoće, ukoliko ih potpuno ne riješi. Neupućena, nepripremljena, ona prvu lažnu ponudu za brak prihvati kao nešto čime će nadoknaditi ono što je do tada propustila i vrlo često stupa u intimne odnose sa mladićima o kojima ne zna ni osnovne podatke“. ²² Pritisak sredine i vladajući moral terao je neudate devojke i žene na abortus, bilo legalni ili ilegalni. Trudne srednjoškolke su izbacivane iz škola „zbog tobožnjeg čuvanja morala“ a vršen je pritisak na lekare da, zarad rešavanja socijalnog problema, vrše abortuse i kod trudnica koje su ušle u peti mesec. ²³ Usled neiskustva i neznanja, broj vanbračnih trudnoća bio je u stalnom porastu – 1968. godine je procenjivano da je u periodu 1950–1965. čak oko 700.000 dece rođeno izvan braka. ²⁴ Sudbina samohranih majki bila je teška – prepuštene same sebi, decu su ponekad ostavljale i na

¹⁷ AJ, 142/II-623, Neki rezultati sociološkog ispitivanja karakteristika međusobnih odnosa mladića i devojaka.

¹⁸ Govoreći o rezultatima istraživanja o seksualnosti omladine u Bosni i Hercegovini, Petar Mandić je istakao da su „aktivnosti koje su relevantne za seksualno ponašanje“ „pijanke koje traju do posle 12 sati“, neumereno konzumiranje alkohola i „izvesne igre koje podstiču na ...kolektivno polno opštenje“; AJ, 142/II-619, Stenografske beleške sa savetovanja u Konferenciji za društvenu aktivnost žena Jugoslavije održanog 23. 10. 1968.

¹⁹ D. Herzog, *op. cit.*, 111–117.

²⁰ Предраг Марковић, *Београд између Истока и Запада 1945–1965* (Београд: Службени лист, 1996), 281.

²¹ V. D. Herzog, *op. cit.*, 133.

²² AJ, 142/II-623, Savetovanje o problemima prekida trudnoće i kontracepcije (1963).

²³ Isto.

²⁴ AJ, 142/II-658, Stenografske beleške sa seminara Porodica u savremenom društvu 12 – 16. 12. 1968. Izlaganje dr Milana Bosanca.

stepenicama ispred domova.²⁵ I dok su u Crnoj Gori beleženi slučajevi ubistava i samoubistava zbog neželjene trudnoće,²⁶ u Sloveniji su stvari stajale potpuno drugačije. Polovina udatih žena se odlučivala da iznese trudnoću do kraja, a novorođenčad su u „80%–90% slučajeva“ bila dobro primljena.²⁷

Suočeni sa narastajućim problemom, a u težnji da suzbiju broj ilegalnih pobačaja i smanje mortalitet žena, partijski zvaničnici su se okrenuli postepenoj liberalizaciji abortusa. Prvi korak u tom pravcu predstavljalo je donošenje novog Krivičnog zakonika (1951) kojim je predviđen prestanak krivičnog gonjenja žene koja izvrši ili dozvoli da joj se izvrši abortus. Do 1952. godine pobačaj se mogao izvršiti u zdravstvenoj ustanovi isključivo ako su postojale medicinske ili kriminalne indikacije za prekid trudnoće. Ako bi ilegalan pobačaj bio otkriven, trudnica je mogla biti osuđena do 5 godina zatvora, a lice koje je izvršilo abortus do 10 godina.²⁸ Godine 1952. doneta je uredba na osnovu koje se, osim medicinskih razloga, u obzir mogu uzeti i određeni socijalni problemi. Ipak, sve do 1956. komisije su pokazivale veliku krutost, čime su žene sa dna socijalne lestvice bile prinuđene da „pomoć“ traže od priučenih i nestručnih lica.²⁹ Seoske sredine nisu mnogo zaostajale za gradskim, a do praktikovanja abortusa je, kako navodi Sreten Vukosavljević, došlo usled gubitka uverenja među seoskim ženama „da je to greh“.³⁰ „Pobačaji su svakodnevna pojava“, piše Verica Gudac-Dodić. „Najčešće sredstvo za pobačaj“ u ruralnim delovima Srbije „jeste grejanje leđa trudnice toplim crepom ili uvlačenjem u matericu korena od kukureka, koji se drži unutra 4–5 minuta. Ovo poslednje po njihovom je najopasnije sredstvo, jer nastaje veliko krvarenje i žena u najvećem broju slučajeva nastrada“.³¹ Slično je bilo i u Glini gde su „abortuse obavljale razne babe, tako da ima vrlo teških posledica“.³²

²⁵ V. i Vera Guđač-Dodić, „Žena u socijalizmu: sfere privatnosti“, u: *Приватни животи код Срба у 20. веку*, 182; Vera Guđač-Dodić, „Портрет жене на селу у Србији у доба социјализма“, *Токови историје*, бр. 1 (2013), 162.

²⁶ AJ, 142/II-391, Magnetofonske beleške sa sednice Saveznog saveta za planiranje porodice održane 28. 2. 1972.

²⁷ Savetovanje o problemima prekida trudnoće i kontracepcije (1963).

²⁸ Vera Guđač-Dodić, „Žena u socijalizmu: sfere privatnosti“, u: *Приватни животи код Срба у 20. веку*, 195.

²⁹ AJ, 142/II-626, Problemi kontracepcije, prekida trudnoće i obrazovno-vaspitanog rada sa područja odnosa među polovima

³⁰ Navedeno u celini prema: Aleksandra Pavićević, *На удару идеологија. Брак, породица и полни морал у Србији у другој половини 20. века* (Београд: Етнографски институт САНУ, 2006), 209.

³¹ Vera Guđač-Dodić, „Položaj žene u Srbiji (1945–2000)“, u: *Žene i deca 4. Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka*, (Beograd: Helsinški odbor, 2006), 41.

³² AJ, 142/II-617, Zdravstvena zaštita i prosvetavanje.

Negativna iskustva, sve veći broj neželjenih trudnoća i ozbiljne posledice po zdravlje žena, doveli su do pokretanja diskusije o potrebi daljeg menjanja propisa.³³ Februara 1960. doneta je Uredba o uslovima i postupku za dozvoljavanje pobačaja. Jugoslavija je tako pratila istočnoevropski trend –do liberalizacije abortusa u klinikama došlo je u SSSR (1955), Poljskoj, Bugarskoj i Mađarskoj (1956) i Čehoslovačkoj (1957).³⁴ Prema novoj Uredbi, osim iz medicinskih razloga, abortus je bio dozvoljen i u slučajevima „kad se može očekivano očekivati da bi bremenita žena zbog rođenja deteta došla u teške lične, porodične ili materijalne prilike koje se na drugi način ne mogu otkloniti“. O zahtevima za dozvoljavanje pobačaja odlučivale su prvostepene i drugostepene komisije, obrazovane pri zdravstvenim ustanovama, pre svega pri opštim bolnicama, porodilištima i ginekološko-akušerskim klinikama.³⁵ Sve žene koje su zahtevale prekid trudnoće bile su dužne da uz molbu podnesu i dokumentaciju vezanu za motiv zbog kojeg traže prekid trudnoće – ugovor o stanju iz koga se vidi da molilja živi u lošim stambenim prilikama ili pak potvrdu o broju dece.³⁶ Prilikom rešavanja zahteva, komisije su uzimale u obzir bračno stanje molilje, broj dece u porodici, eventualno postojanje socijalnih bolesti, nerešeno stambeno pitanje i slično.³⁷ Pobačaji su odobravani pre svega iz socijalnih, a ne medicinskih indikacija. Saglasnost za pobačaj u praksi nije davana uglavnom udatim ženama bez dece, ženama koje su se javljale svake godine i neudatim ženama za koje je procenjivano da imaju uslove da rode.³⁸ Odlazak pred komisiju značio je i gubitak svakog prava na privatnost. U malim sredinama, bolničko osoblje je stigmatizovalo neudate trudnice, pa je u Čačku ceo grad znao kada je neka žena išla na abortus.³⁹

Iako je bilo planirano da članovi komisije na trudnu ženu deluju vaspitno-prosvetno, to jest da joj ukažu na eventualne posledice pobačaja i upute je u savetovalište za kontracepciju, rezultati su izostali. Štaviše, iako

³³ AJ, 142/II-623, Informacija o rešavanju problema planiranja porodice u Jugoslaviji.

³⁴ D. Herzog, *op. cit.*, 101. Poređenja radi, pobačaji su dozvoljeni u Velikoj Britaniji 1967, Francuskoj 1974, Italiji 1979, Španiji 1985; Isto, 159–160.

³⁵ „Uredba o uslovima i postupku za dozvoljavanje pobačaja“, *Službeni list FNRJ*, 9/60.

³⁶ AJ, 142/II-623, Informacija sa sastanka održanog 27. 5. 1963. sa socijalnim radnicima članovima komisije za prekid trudnoće.

³⁷ „Uputstvo za izvršenje uredbe o uslovima i postupku za dozvoljavanje pobačaja“, *Službeni list FNRJ*, 9/60.

³⁸ AJ, 142/II-623, Informacija sa sastanka održanog 27. 5. 1963. sa socijalnim radnicima članovima komisije za prekid trudnoće.

³⁹ AJ, 142/II-623, Stenografske beleške sa sastanka održanog u konferenciji za društvenu aktivnost žena Jugoslavije u vezi sa pripremom savetovanja. Izlaganje Gordane Dragičević (12. 3. 1963).

je 7. tačka uputstva ostavljala mogućnost „da se prilikom novog zahteva oceni okolnost da li je bremenita žena obraćajući se savetovalištu imala ozbiljnu nameru da preporučenim sredstvima sprečava neželjenu trudnoću“, ⁴⁰ abortusi su poprimili razmere epidemije. ⁴¹ Tokom 1961. godine, na području čitave zemlje na jedan porođaj dolazilo je 1,33 abortusa. Savezni prosek je, s obzirom na demografsku eksploziju na Kosovu i u Bosanskoj krajini, donekle maskirao pravo stanje stvari – u Srbiji i Hrvatskoj je dolazilo 2,5–3 pobačaja na jedan porođaj. ⁴² Dešavalo se da jedan lekar izvrši i po deset i više kiretaža dnevno, a da neke ustanove nisu imale ni minimum higijenskih i medicinskih uslova. ⁴³ U Tetovu je, u najvećem broju slučajeva, intervencija vršena bez ikakve anestezije. ⁴⁴ Hospitalizacija se sprovodila samo u nekim zdravstvenim centrima – Rijeci, Puli, Ljubljani, dok su se u Beogradu i Novom Sadu pobačaji vršili ambulantno. Istraživanje sprovedeno tokom 1960–1961. godine u preduzećima „Andrija Ranković“, „Beko“, IMR i „Ključ“ iz Sarajeva pokazalo je da su zaposlene žene imale 1–30 pobačaja, a da čak 81–86% boluje od nekog ginekološkog oboljenja, „od čega se visok procenat dovodi u najužu vezu sa pobačajem“. Abortusi kao najzastupljeniji „metod“ kontrole rađanja teško su opterećivali državnu kasu, pa su Jugoslovenke 1961. godine iskoristile 522.522 bolesnička dana, radi oporavka od pobačaja. ⁴⁵

Pojedine žene su po dva-tri puta godišnje ⁴⁶ dolazile na abortus koji je postao „osnovni metod regulisanja porođaja“. ⁴⁷ Prilikom sprovođenja ankete u 24 fabrike širom Jugoslavije, utvrđeno je da je u anketiranim preduzećima u toku 1967. godine prekid trudnoće imala svaka petnaesta žena, a teže zdravstvene posledice, usled pobačaja, svaka deveta. ⁴⁸ Nepovoljna obrazovna struktura i nedovoljna zdravstvena prosvetćenost uticali su na to

⁴⁰ „Uputstvo za izvršenje uredbe o uslovima i postupku za dozvoljavanje pobačaja“, *Službeni list FNRJ*, 9/60.

⁴¹ AJ, 142/II-623, Savetovanje o problemima prekida trudnoće i kontracepcije (1963).

⁴² AJ, 142/II-623, Stenografske beleške sa sastanka održanog u konferenciji za društvenu aktivnost žena Jugoslavije u vezi sa pripremom savetovanja. Izlaganje Gordane Dragičević.

⁴³ AJ, 142/II-626, Problemi kontracepcije, prekida trudnoće i obrazovno-vaspitnog rada sa područja odnosa među polovima (1965).

⁴⁴ AJ, 142/II-623, Savetovanje o problemima prekida trudnoće i kontracepcije (1963).

⁴⁵ AJ, 142/II-626, Problemi kontracepcije, prekida trudnoće i obrazovno-vaspitnog rada sa područja odnosa među polovima (1965).

⁴⁶ AJ, 142/II-623, Informacija sa sastanka održanog 27. 5. 1963. sa socijalnim radnicima članovima komisije za prekid trudnoće.

⁴⁷ AJ, 142/II-391, Akcioni program za sprovođenje rezolucije Savezne skupštine o planiranju porodice.

⁴⁸ AJ, 142/II-294, Planiranje porodice u Jugoslaviji (1968).

da žene i njihovi partneri abortus, ne shvatajući da je reč o ozbiljnom medicinskom zahvatu, posmatraju kao „najjednostavniji“ oblik kontracepcije.⁴⁹ Ilustrativan je slučaj učenice koja je došla na komisiju u 6. mesecu trudnoće. O samoj intervenciji nije znala ništa već je izjavila da joj je verenik rekao kako je dovoljno da dođe na ginekološku kliniku, dobije jednu injekciju i tako reši pitanje bremenitosti.⁵⁰ Upravo su ovakve trudnoće predstavljale najveći (socijalni) problem. Pojedine komisije su pokušavale da ubede par da se venča ili da nagovore porodicu da neudatoj majci dopusti da zadrži (odmaklu) trudnoću. Ukoliko takvi pokušaji nisu davali željeni rezultat, lekari su se, mimo propisa Uredbe koja je dozvoljavala pobačaj isključivo u prvom trimestru, odlučivali na prekid „bilo malim carskim rezom, bilo drugim načinom“.⁵¹ Zbog ovakve prakse, ginekolozi širom Jugoslavije su bili na mukama. S jedne strane, patrijarhalna sredina je neudate majke i decu rođenu ban braka žigosala i gotovo ekskomunicirala iz zajednice, dok je s druge, pobačaj u odmakloj trudnoći nosio sobom medicinske i etičke probleme. „Mi smo jedno vreme žmirili“, rekao je doktor Milojević na jednoj od konferencija, „pa odobrimo abortus do 4 meseca, pa do 5 meseci, pa do 6 meseci, pa se profesor Sabo u Zagrebu hvatao za glavu jer su mu i najviši rukovodioci telefonirali da treba da se izvrši neki abortus... Mi smo postali ubice i u zadnje vreme lekari su odbijali da vrše abortuse kad je u pitanju trudnoća od preko tri meseca... Ja imam žulj od kirete, jer lekari moraju da kiretiraju dnevno 30 do 40 žena u gradu od 170 000 stanovnika... Ako bude ovako i dalje... mi ćemo odbiti kiretažu jer mi smo se pretvorili u abortere, a ne vršimo dužnost lekara“.⁵²

Iako je bilo predviđeno da kriterijumi komisija budu univerzalni, u pojedinim delovima zemlje molbe za prekid trudnoće su usvajane gotovo u 100% slučajeva.⁵³ Stvorilo se uverenje da je žena dobila neograničeno pravo na prekid neželjene trudnoće, čime je abortus postao „najpogodnije sredstvo za regulisanje rođanja“.⁵⁴ Strogost komisija je varirala od republike do republike, ali je uglavnom u 75% slučajeva izloženo moliljama u susret.

⁴⁹ AJ, 142/II-623, Savetovanje o problemima prekida trudnoće i kontracepcije (1963).

⁵⁰ AJ, 142/2-619, Stenografske beleške sa savetovanja u Konferenciji za društvenu aktivnost žena Jugoslavije održanog 23. 10. 1968.

⁵¹ AJ, 142/II-623, Stenografske beleške sa sastanka održanog u konferenciji za društvenu aktivnost žena Jugoslavije u vezi sa pripremom savetovanja.

⁵² AJ, 142/II-623, Stenografske beleške sa sastanka održanog u konferenciji za društvenu aktivnost žena Jugoslavije u vezi sa pripremom savetovanja. Izlaganje dr Milojevića.

⁵³ AJ, 142/II-623, Stenografske beleške sa sastanka održanog u konferenciji za društvenu aktivnost žena Jugoslavije u vezi sa pripremom savetovanja. Izlaganje Živane Mihaljinac (12. 3. 1963).

⁵⁴ AJ, 142/II-294, Planiranje porodice u Jugoslaviji (1968).

Nešto drugačija praksa zabeležena je u Sloveniji, gde je odobravano 50–60% zahteva.⁵⁵ Pokazalo se međutim da su žene bile čvrsto rešene u naumu da neželjenu trudnoću ne iznesu; zabeleženi su slučajevi da su Slovenke o svom trošku dolazile u Beograd jer su tu komisije bile blagonaklonije,⁵⁶ a mnoge žene iz svih krajeva Jugoslavije su se, u nedostatku boljeg rešenja, okretale ilegalnim pobačajima čiji je broj, prema proceni iz 1968. godine, bio jednak broju legalnih.⁵⁷

Iako su još od polovine 50-ih godina činjeni napori da se stanovništvu objasni značaj upotrebe kontracepcije, pomaci u tom pravcu su bili minimalni, tim pre što ni sami lekari nisu imali previše poverenja u ovaj vid kontrole rađanja.⁵⁸ Propagiranje kontracepcije bilo je uglavnom kampanjskog karaktera, bez ujednačenog sistema za čitavu zemlju. U periodu 1958/59. i 1960. zdravstvena služba je uložila napor da se najšira javnost upozna sa svim prednostima kontracepcije. Održavana su predavanja, izdane popularne brošure, deljeni leci, a u kampanju su se, koliko je tema dozvoljavala, uključila i sredstva javnog informisanja. Savetovaništa za kontracepciju osnivana su svuda, ali ovo zdravstveno-edukativno prosvetavanje „nije bilo dovoljno intenzivno“ da izgradi svest o opasnosti pobačaja i prednosti preventivnih mera.⁵⁹ Žene su nerado posećivale novoootvorena savetovaništa, uglavnom pod izgovorom da nemaju vremena niti novca da kupe najjeftinije zaštitno sredstvo.⁶⁰ Štaviše, odbijale su kontracepciju jer su smatrale da je upotreba zaštitnih sredstava „suviše komplikovana“. Tradicija i patrijarhalna shvatanja, nedovoljna zdravstvena kultura, otpori raznih vrsta, čak i kod zdravstvenih radnika prema savremenim metodama kontrole rađanja, ali i osećaj stida, odvrćao je žene od savetovaništa. Podršku nisu imale ni od partnera, budući da su muškarci pokazivali minimalno interesovanje za pitanja pobačaja i njegovu prevenciju i izražavali negativan stav prema upotrebi savremenih kontraceptivnih sredstava.⁶¹ U takvim okolnostima, ne iznenađuje podatak da se tokom

⁵⁵ AJ, 142/II-623, Stenografske beleške sa sastanka održanog u konferenciji za društvenu aktivnost žena Jugoslavije u vezi sa pripremom savetovanja. Izlaganje Živane Mihaljinac (12. 3. 1963).

⁵⁶ AJ, 142/II-623, Informacija sa sastanka održanog 27. 5. 1963. sa socijalnim radnicima članovima komisije za prekid trudnoće

⁵⁷ AJ, 142/II; Planiranje porodice – potreba savremenog društva.

⁵⁸ AJ, 142/II-623, Informacija sa sastanka održanog 27. 5. 1963. sa socijalnim radnicima članovima komisije za prekid trudnoće

⁵⁹ AJ, 142/II-623, Savetovanje o problemima prekida trudnoće i kontracepcije (1963).

⁶⁰ AJ, 142/II-623, Informacija sa sastanka održanog 27. 5. 1963. sa socijalnim radnicima članovima komisije za prekid trudnoće.

⁶¹ AJ, 142/II-623, Zadaci i društvena briga na polju seksualnog vaspitanja.

1962. svega 0,75% žena u reproduktivnom dobu obratilo nekom od savetovališta.⁶²

Pokazalo se da uprkos neprestanim deklarativnim zalaganjima, izrečenim pre svega na konferencijama i savetovanjima posvećenim planiranju porodice, vlasti nisu imale dovoljno energije da organizuju sistematičnu edukativnu kampanju. Čitav posao upoznavanja stanovništva sa savremenim metodama kontrole rađanja pao je na pleća malobrojnih entuzijasta – lekara, pre svega ginekologa i članova nekih društvenih organizacija. Štaviše, ekonomska kriza i „neproduktivnost“ savetovališta uticali su da se ove ustanove polako počnu zatvarati, kao i da socijalno osiguranje, suprotno zaključcima donesenim na saveznom savetovanju 1958. godine, minimalno plaća usluge u vezi sa kontracepcijom. Ispostavilo se, takođe, da su pojedine filijale socijalnog osiguranja, poput onih u Bosni, bile spremnije da snose putne troškove žena koje su iz malih mesta dolazile u velike gradove na komisiju za pobačaj, nego da izdaju besplatno kontraceptivna sredstva obrazlažući da su u pitanju preparati koji nisu lek.⁶³

Lekari u zdravstvenim ustanovama nisu pokazivali veće interesovanje za kontracepciju, jer su se usluge plaćale nesrazmerno utrošenom vremenu. Ustanove koje su radile na popularisanju ovog vide kontrole rađanja nisu imale dovoljno propagandnog materijala – brošura, letaka, filmova i kratkih uputstava. Slabu kariku predstavljala je i farmaceutska industrija koja je još 1955. godine otpočela proizvodnju domaćih kontraceptivnih sredstava. U početku asortiman je bio ograničen i sveden na mali izbor mehaničkih i hemijskih preparata.⁶⁴ I najmanja teškoća u nabavci željenog kontraceptivnog sredstva zapravo je „odbijala“ žene od njegove upotrebe. Ispostavilo se da je pojedinim ženama bilo lakše da obavljaju sve formalnosti oko prekida trudnoće i podvrgavaju se medicinskoj intervenciji, nego da se odluče za kontraceptivno sredstvo koje se u tom trenutku na tržištu moglo naći.⁶⁵ Vremenom se broj dostupnih sredstava širio, ali su, zbog velikih oscilacija u kvalitetu proizvoda, žene odustajale od upotrebe pojedinih preparata. Kontinuitet proizvodnje bio je nezadovoljavajući, a distribucija loša, pa su se u pojedinim delovima zemlje određena kontraceptivna sredstva gomilala, dok ih u drugim krajevima uopšte nije bilo moguće naći.

⁶² AJ, 142/II-626, Problemi kontracepcije, prekida trudnoće i obrazovno-vaspitanog rada sa područja odnosa među polovima (1965).

⁶³ AJ, 142/II-623, Stenografske beleške sa sastanka održanog u konferenciji za društvenu aktivnost žena Jugoslavije u vezi sa pripremom savetovanja. Izlaganje dr Milojevića.

⁶⁴ AJ, 142/II-626, Problemi kontracepcije, prekida trudnoće i obrazovno-vaspitanog rada sa područja odnosa među polovima (1965).

⁶⁵ AJ, 142/II-623, Savetovanje o problemima prekida trudnoće i kontracepcije (1963).

Problem je delimično prevaziđen otkupom licenci, uvozom stranih preparata i dobijanjem značajne količine kontraceptivnog sredstva iz humanitarne pomoći.⁶⁶

Savezni zavod za socijalno osiguranje je 1963. godine doneo odluku „da se sva sredstva daju ženama pod istim uslovima kao i ostali lekovi“ i u tom smislu uputio preporuku republičkim zavodima za socijalno osiguranje.⁶⁷ Tek su 70-te godine donele izvestan napredak. U Jugoslaviji je radilo 178 savetovališta (1970) za planiranje porodice, odnosno institucija koje su se bavile savetima iz oblasti kontracepcije. Savetovališta za kontracepciju su, prema Zakonu o obaveznim vidovima zdravstvene zaštite, bile besplatne službe. Republike su određivale različite cene za kontraceptivna sredstva, pa su ona u nekim delovima zemlje bila potpuno besplatna, dok su u drugim žene participirale u troškovima kao i za lekove koji se izdaju na recept ili pak plaćale punu cenu.⁶⁸ Prema zvaničnim podacima 1966–1967. bilo je 30 korisnica kontraceptivnih sredstava na 1000 žena u regenerativnoj dobi, da bi do 1972. taj broj bio gotovo udvostručen.⁶⁹

Paralelno sa popularizacijom kontracepcije činjeni su, uglavnom neuspešni, pokušaji seksualnog edukovanja, pre svega mladih. Iako je još od polovine 50-ih godina postojala načelna saglasnost o potrebi uvođenja ovog vida edukacije u škole, prilike su se razlikovale od republike do republike. Najprogresivnija je bila Slovenija gde su počev od 1958. godine masovno otvarane škole za život koje su nudile program za slušaoce između 15–17 godina, kao i za omladinu preko 17 godina. Ovaj oblik vanškolskog seksualnog vaspitanja brzo je dobijao na popularnosti, pa je 1960/61. na teritoriji najzapadnije jugoslovenske republike radilo čak 210 ovakvih škola koje su imale blizu 10.000 polaznika. Uviđajući potrebu uvođenja seksualne edukacije i u redovne školske tokove, slovenačka prosvetna vlast se tokom 1960/61. odlučila da u pojedine osnovne škole uvede nastavu polnog vaspitanja.⁷⁰ S druge strane, učenici u gimnazijama, pedagoškim akademijama i ekonomskim školama su u okviru predmeta „Moralni odgoj“ sticali neophodna znanja o seksualnosti i odnosu među polovima. U ostalim jugoslovenskim republikama, rad na seksualnoj edukaciji je bio mnogo manje sistematičan. U pojedinim školama u Hrvatskoj (od 1968) i jednoj školi u

⁶⁶ AJ, 142/II-626, Problemi kontracepcije, prekida trudnoće i obrazovno-vaspitanog rada sa područja odnosa među polovima (1965).

⁶⁷ AJ, 142/2-623, nezavedeno, bez datuma.

⁶⁸ AJ, 142/II-391, Izveštaj Regionalnom savetu Međunarodne federacije za planiranje porodice za region Evrope.

⁶⁹ AJ, 142/II-391, Magnetofonske beleške sa sednice Saveznog saveta za planiranje porodice održane 28. 2. 1972.

⁷⁰ AJ, 142/II-623, Informacija o rešavanju problema planiranja porodice u Jugoslaviji.

Beogradu (od 1970) eksperimentalno je uveden program seksualnog vaspitanja. Ipak, mladi su u celini u većini republika bili prepušteni sami sebi i stihijnosti procesa seksualnog vaspitanja, s obzirom na to da je u najvećem delu Jugoslavije „ovaj posao još uvek neorganizovan, kampanjski, bez plan-skih i organizovanih uticaja, prepušten uglavnom individualnim inicijativama“.⁷¹

Kao i u ostatku Evrope, popuštanje patrijarhalnih stega, napuštanje čednih pogleda na moral i seksualno oslobađanje iznedrili su mnogobrojne članke u štampi koji su tretirali seksualnost i odnose među polovima. Prednjačili su specijalizovani listovi *Adam i Eva*, *Start*, *Čik*, a tekstove na ovu temu publikovali su i *Mladost*, *Susreti*, *Politika ekspres*, *Večernje novosti* i drugi. Partijski zvaničnici, koji su smatrali da štampa ima jednu od ključnih uloga u procesu seksualne edukacije mladih, nisu bili previše zadovoljni objavljenim tekstovima. Smatrano je da se u nekim člancima „odražava uticaj malograđanskog, buržoaskog morala“ i senzacionalizam u cilju postizanja komercijalnih efekata.⁷² Zabavnoj štampi je zamerano da „razmatra teme iz oblasti seksualne problematike jednostrano, zadržavajući se uglavnom na biološkoj komponenti polnosti“, kao i da tekstove ilustruje „slikama često pornografske prirode“. I pored sveprisutnosti teme, međutim, mladi su i početkom 70-ih godina bili nedovoljno edukovani, a broj neželjenih trudnoća i obolelih od polno prenosivih bolesti neprestano je rastao.⁷³

Prema raspoloživoj statistici, u Jugoslaviji je u periodu 1963–1967. godina urađeno ukupno 1.229.692 abortusa, od čega je 335.580 bilo nelegalno.⁷⁴ Prezaposlenost žene, teški stambeni uslovi i suživot više generacija u skućenom prostoru, relativno niska primanja, ali i promena životnih očekivanja predstavljali su samo neke od razloga koji su „terali“ žene na abortus. Savremene metode kontrole rađanja teško su prihvatane, naročito u ruralnim sredinama, a najpopularnija „kontraceptivna“ metoda, kao i u Zapadnoj Evropi,⁷⁵ i polovinom 60-ih godina bila je coitus interruptus. Iako su izostala sistematska ispitivanja žena o motivima koji ih navode da izaberu abortus kao sredstvo planiranja porodice, urađeno je nekoliko malih, ali ipak delimično reprezentativnih istraživanja koja nude odgovor na ovo pitanje. Jedna od ovih anketa sprovedena je u Sloveniji na uzorku od 3100

⁷¹ AJ, 142/II-391, Uvodno izlaganje Milanke Jakšić na sednici Sekcije za prosvetu i obrazovanje SK SSRNJ (1972).

⁷² AJ, 142/II-617, Zaključci sa savetovanja „O problemima prekida trudnoće i kontracepcije“, Beograd 19 – 20. 11. 1963.

⁷³ AJ, 142/II-391, Uvodno izlaganje Milanke Jakšić na sednici Sekcije za prosvetu i obrazovanje SK SSRNJ (1972).

⁷⁴ AJ, 142 /II-626, Kretanje pobačaja i porođaja u zdravstvenim ustanovama SFR Jugoslavije 1963–1967.

⁷⁵ D. Herzog, *op. cit.*, 111–112.

žena koje su imale ukupno 8063 pobačaja. Na pitanje: „Zašto ne upotrebjavate moderno sredstvo protiv nepoželjne trudnoće“ čak 47% žena je odgovorilo „da je abortus jednostavnije rešenje“ dok je 8% reklo da im muž ne dozvoljava. Slične rezultate je dala i druga anketa u kojoj su ispitivane žene koje su izvršile pobačaj u poslednjih godinu dana. Čak njih 280, od ukupno 1000 anketiranih, izjavilo je da i dalje ne koriste kontracepcijska sredstva jer im „muž zabranjuje“.⁷⁶

U ovakvim okolnostima postalo je jasno da se zakonski propisi moraju donekle modifikovati. Tokom diskusije, polarizovala su se dva mišljenja – prvo, koje je zagovaralo potpunu zabranu prekida trudnoće u krajevima u kojima je natalitet veoma nizak i drugo, koje je zagovaralo potpunu liberalizaciju abortusa.⁷⁷ Budući da država nije smatrala kontrolu rađanja instrumentom populacione politike, ali i da su žene koje su odbijane pred drugostepenim komisijama izjavljivale „da će svakako potražiti privatno lice koje će im izvršiti intervenciju“, odlučeno je da se ide na liberalizaciju.⁷⁸ Godine 1969. donet je Opšti zakon o prekidu trudnoće koji je sadržao sve vrste indikacija za prekid trudnoće, uključujući i individualnu. Intencija zakonodavca je bila i da zagarantuje edukativni karakter zakona. Stoga je član 5 nalagao da socijalno i vaspitno-obrazovne ustanove ukazuju ženama na štetnost pobačaja, popularišu kontracepciju, da se u rad obrazovno-vaspitnih ustanova uključi seksualno vaspitanje i edukacija omladine.⁷⁹ Pravo na abortus je potvrđeno i Ustavom iz 1974.⁸⁰ Međutim, i pored svih napora da se stanovništvo edukuje, abortus je ostao glavni „metod“ kontrole rađanja. U Jugoslaviji je 1975. godine registrovano 293.219 namernih pobačaja, odnosno 75,2 na 100 rođenja. Broj izvršenih abortusa rastao je iz godine u godinu da bi 1988. bilo zabeleženo čak 388.933 prekida trudnoće, odnosno 106,1 na 100 rođenja. Situacija je bila naročito porazna na teritoriji tzv. uže Srbije, gde je na jedan porođaj dolazilo 1,5–2 abortusa.⁸¹

⁷⁶ AJ, 142/II-623, Savetovanje o problemima prekida trudnoće i kontracepcije (1963).

⁷⁷ AJ, 142/II-294, Planiranje porodice u Jugoslaviji (1968).

⁷⁸ AJ, 142/II-236, Neka zapažanja iz rada drugostepene komisije za prekid trudnoće pri Ginekološko-akušerskoj klinici u Beogradu.

⁷⁹ „Opšti zakon o prekidu trudnoće“, *Službeni list SFRJ*, 20/1969.

⁸⁰ Član 191 propisuje: „Pravo je čoveka da slobodno odlučuje o rađanju dece. Ovo pravo se može ograničiti samo radi zaštite zdravlja“; *Устав Социјалистичке Федеративне Републике Југославије са уставним законом за сировођење устава Социјалистичке Федеративне Републике Југославије* (Београд: Службени лист, 1974), 115.

⁸¹ А. Павићевић, *На удару идеологија. Брак, породица и полни морал у Србији у другој половини 20. века*, 213–214.

IZVORI I LITERATURA

- Arhiv Jugoslavije (AJ), fond 114, Narodna omladina; fond 142, Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije
- *Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije sa ustavnim zakonom za sprovođenje ustava Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*. Beograd: Službeni list, 1974.
- *Službeni list FNRJ*
- Dobrivojević, Ivana. *Selo i grad. Transformacija agrarnog društva Srbije 1945–1955*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2013.
- Gudac-Dodić, Vera. „Portret žene na selu u Srbiji u doba socijalizma“. *Tokovi istorije*, br. 1, (2013), 153–172.
- Gudac-Dodić, Vera. „Žena u socijalizmu: sfere privatnosti“. U: *Privatnost kod Srba u dvadesetom veku*. Urednik Milan Ristović, 165–204. Beograd: Clio, 2007.
- Gudac-Dodić, Vera. „Položaj žene u Srbiji (1945–2000)“. U: *Žene i deca 4. Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka*. 33–130. Beograd: Helsinški odbor, 2006.
- Herzog, Dagmar. *Sexuality in Europe. A Twentieth – Century History*. Cambridge: Cambridge University Press 2011.
- Марковић, Предраг. *Београд између Источног и Запада 1948–1965*. Београд: Службени лист, 1996.
- Марковић, Предраг. „Сексуалност између приватног и јавног у 20. веку“. U: *Приватности код Срба у двадесетом веку*. Уредник Милан Ристовић, 101–128. Београд: Clio, 2007.
- Павићевић, Александра. *На удару идеологија. Брак, породица и њолни морал у Србији у другој њоловини 20. века*. Београд: Етнографски институт САНУ, 2006.

Ivana Dobrivojević

FAMILY PLANNING IN YUGOSLAVIA 1945–1974

Summary

Mass migration to cities, economic independence of youth and life without strict family control, most clearly visible in rural areas, had an effect on expression of emotions and sexual liberation. Due to the image created in popular culture, love and romance became an ideal to be pursued. As the number of unwanted pregnancies was steadily rising, Yugoslav authorities promulgated more liberal law on abortion (1960). The main intention of this law was to minimize the consequences of illegal abortion. The reasons for abortion were mainly of socio-economic nature – overemployment of women, severe housing crisis and coexistence of several generations in a single household, relatively low income and higher expectations of life. Authorities tried to stop the upward trend in abortion through health education, popularization of contraception and sexual education of youth. As these efforts turned to be in vain, in 1969 abortion was totally liberalized. Although press wrote extensively on gender relations and sexuality and the modern contraceptive methods were becoming more and more accessible, the population was not sufficiently informed. Thus, abortions were the most widespread method of „birth control“. Their number was steadily rising – 388,933 abortions were performed in 1988 – i. e. abortion ratio was 106,1 abortion per 100 live births.

KEYWORDS: abortion, contraception, sexuality, family, emancipation, Yugoslavia, Party

FAMILIENPLANUNG IN JUGOSLAWIEN 1945–1974

Zusammenfassung

Die Massenmigration in die Städte, die wirtschaftliche Verselbständigung der jungen Menschen und ein unabhängiges Leben ohne strenge Kontrollen, welche insbesondere in den ländlichen Gebieten ausgeübt wurde, wirkten sich förderlich auf eine offenere Manifestierung von Emotionen und die Befreiung der Sexualität aus. Dank der Pop-Kultur entwickelte sich die Liebe zu einem erstebenswerten Ideal. Die Zahl der unbeabsichtigten Schwangerschaften nahm zu, weshalb die Regierung, um

die Folgen der illegalen Abtreibung zu verringern, im Jahr 1960 auch Abtreibungen aus sozialen Gründen zuließ. Die Überbelastung der Frauen, die ungünstige Wohnbedingungen, das Zusammenleben mehrerer Generationen in einem geschlossenen Raum, die relativ niedrigen Einkommen, aber auch die gewandelten Erwartungen vom Leben sind nur einige der Gründe, weshalb sich Frauen zur Abtreibungen entschließen. Die Behörden versuchten diesen Aufwärtstrend der Abtreibung zu bremsen, vor allem durch die Gesundheitserziehung, die Popularisierung der Empfängnisverhütung und die Sexualerziehung der Jugendlichen. Diese Bemühungen erzielten aber nicht die gewünschten Ergebnisse, weshalb es im Jahr 1969 zur völligen Liberalisierung der Abtreibung kam. Obgleich die modernen Verhütungsmethoden immer zugänglich wurden, und die Presse immer mehr über die Geschlechterverhältnisse und die Sexualität berichtete, wurde die Bevölkerung nicht ausreichend informiert. Die Abtreibung blieb die am weitesten verbreitete Methode der „Geburtskontrolle“. Die Zahl der erzwungenen Schwangerschaftsabbrüche wuchs ständig in den folgenden Jahrzehnten und 1988 wurden sogar 388.933 Abtreibungen aufgezeichnet bzw. 106.1 Abtreibungen gegenüber 100 Geburten.

SCHLÜSSELWÖRTER: Abtreibung, Verhütung, Sexualität, Familie, Emanzipation, Jugoslawien, Partei